

Linguistica ONLINE

Issue Eight

ISSN 1801-5336

Brno Studies

in Linguistics

III

August 2008 • Department of Linguistics and Baltic Languages, Masaryk University

Linguistica ONLINE

ISSN 1801-5336

electronic journal of the Department of Linguistics and Baltic Languages at Masaryk University, Czech Republic

home: **<http://www.phil.muni.cz/linguistica/>**

email: **linguistica@phil.muni.cz**

editor-in-chief: **Aleš Bičan** (**bican@phil.muni.cz**)

BRNO STUDIES IN LINGUISTICS III

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/issues/issue-008.pdf>

this issue edited by: **Aleš Bičan** (**bican@phil.muni.cz**)

published: August 25, 2008

copyright of all material submitted is retained by the author or artist

CONTENTS

Issue Eight

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/issues/issue-008.pdf>

Foreword by Aleš Bičan

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/issues/intro-008.pdf>

Pavla Valčáková

Csl. *pokrŕta*

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/valcakova/val-003.pdf>

English version previously published *Slovenska etimologija dana* (Beograd, 2007)

Eva Havlová

Co doputovalo do češtiny až z Kartága

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/havlova/hav-002.pdf>

previously unpublished

Zuzana Pařízková

Odborný text o dějinách umění a terminologie

<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/parizkova/par-001.pdf>

previously unpublished

FOREWORD

Aleš Bičan

This issue of *Linguistica* ONLINE offers only three articles, two of them previously unpublished plus one whose English version was already published in Serbia. The issue is, however, accompanied by the second edition of Radoslav Večerka's *Biografickobibliografické medailonky českých lingvistů: bohemistů a slavistů*. Preparing the latter took a lot of time.

As already mentioned, the first paper of this issue was already published in Beograd, Serbia in 2007. Pavla Valčáková submitted a Czech translation and took the liberty to correct a few minor things. Her article discusses possible interpretations of *pokrŕta*, a word from an Old Church Slavonic translation of Old Testament.

Though not lacking in depth, the paper “Co doputovalo do češtiny až z Kartága” by Eva Havlová tries to popularize etymology by offering a short but interesting account on several words which got, through various routes, to Czech from Carthage. It was especially written for *Linguistica* ONLINE and it may perhaps start a series of similar articles.

The last article “Odborný text o dějinách umění a terminologie” by Zuzana Pařízková is a study of the system of terms used in the History of Art. The author examines a monograph about cubist art and compares terms used there against a major dictionary of codified Czech and judges their stylistic values.

CSL. *pokręta*^[*]

Pavla Valčáková

Abstract. The word appears once in Parimejník, the first Old Church Slavonic translation of the biblical books of Old Testament in the expression *chlěbъ otъ pokręty* ('the pieces of bread') in substitution of the Greek *ψωμός ἄρτον*. It is a disputable part as the Greek *ἄρτος* and *ψωμίον*, *ψωμός* is usually translated into Old Church Slavonic as *chlěbъ*. However, the Old Church Slavonic *chlěbъ* has more meanings including 'a piece of food'. In this meaning the word *chlěbъ* is probably used with connected to *chlěbъ otъ pokręty*; in Slavonic languages *pokręta* is translated as a 'pancake' or 'bread', in German it is 'flaches Brot'. However, according to the newer interpretation *chlěbъ* means 'bread', *pokręta* 'something ground (e.g. grain)' and *chlěbъ otъ pokręty* is 'bread made of ground grain'. The contribution compares the different etymologies which bring both interpretations considering the original Old Testament text which should not be left out when interpreting disputable Old Church Slavonic words.

Csl. *pokręta* „placka“ se vyskytuje 1x v Grigorovičově parimejníku ve spojení *chlěbъ otъ pokręty* za řecké *ψωμός ἄρτον* (3Rg 17,11). Na toto místo v řecké předloze upozorňuje E. Bláhová¹ jako na problematické, poněvadž obě řecká slova, *ἄρτος* i *ψωμίον*, jsou do staroslověnštiny běžně překládána jako *chlěbъ*. Jak uvádí, v tomto místě má *ψωμός* ještě původní význam „sousto, kousek (jídla)“. Za ř. *ἄρτος* použil překladatel výraz *pokręta* „placka“, označující tvar chleba. SJS² 3, 129n překládá stsl. spojení do češtiny jako „kousek chleba“. Významem tomu odpovídá csl. *ukruchъ chlěba* (tj. „drobet, úlomek, kousek“) v tzv. Alžbětinské novocsl. bibli, stč. *skýva chleba* v Bibli Olomoucké, lat. *buccella panis* v Itale nebo něm. *ein Bissen Brot* v bibli Lutherově.

Ve slovanských jazycích se *pokręta* vyskytuje většinou jako archaismus (stč. *pokruta*, *pokrútká* (StčS), č. st. *pokroutka*, *pokruta* (Kott 2, 708), stp. *pokręta* (SStp), hl. *pokruta*, dl. *pokšyta*, st. *pokšuta* (Sch.-Šewc 1121), str. *pokruta*) nebo jako dialektismus (slk. dial. *o-krútká*, č. dial. *pokroutky* pl.) ve významu „pečivo kruhového tvaru – „bochník chleba, koláč, placka apod.“ (stč. č. stp. luž. str.), „placka z léčivých ingrediencí k vnějšímu použití“ (stč.), „bochánek nebo kulička z léčivé směsi s cukrem“ (stč., č. st., slk. dial.), „slisovaný zbytek olejnatých semen po vylisování oleje“ (stč., č. arch.; tv. i *pokrutiny* pl.; z č. bylo

[*] English version of this article previously published as Valčáková, Pavla. 2007. "Church Slavonic *pokręta*". *Slovenska etimologija danas* (ed. Aleksandar Loma), 51-5. Beograd: Institut za srpski jezik sanu. Peer-reviewed before publication. [Editor's note]

¹ Bláhová, E., *Lexikální specifika staroslověnského parimejníku*, Slavia 68, Praha 1999, 244n.

² Slovník jazyka staroslověnského. *Lexicon linguae palaeoslovenicae*. Red. J. Kurz a Z. Hauptová. Praha 1958n.

v tomto významu přejato do slk., v. Machek 1968, 469), s dalšími přenesenými významy³. Csl. *pokręta* je vykládáno jako derivát od pref. *po-* *krętiti* z psl. *krętiti* „kroutit“, které souvisí s psl. *krętb* „zkroucený; ztuhlý (kroucením, hnětením), silný apod.“ a s psl. *krętati* „pohybovat se“⁴. Významem csl. *pokręta* odpovídá spíše psl. *krętb* „tuhý, tvrdý“, protože v biblických dobách šlo o chléb nekvašený, tuhý.

Jiný výklad csl. *pokręta* předkládá Ž. Šarapatková⁵; podle tohoto výkladu by *pokręta* byla „podrcené zrní“ a *chlebb otę pokręty* „chléb z drceného zrní“. Autorka přitom vychází z Matzenauerova výkladu⁶ a spojuje csl. *pokręta* s csl. *is-krętati* „lámat, tříštit, drtit“, *is-krjatati* „převrátit, převrhnout, rozbit“, s lot. *sa-kramtāt* „roztírat, rozemnout (zrno)“ a s lit. *kriūsti* „kousat, hryzat, žvýkat“.

Matzenauer l.c. spojuje především *pokręta* s *krętiti*, spojení s *is-krętati* „frangere“ uvádí až jako druhou možnost a ani v tomto případě nezpochybňuje význam *pokręta* „panis“. Ve svém druhém pokusu o výklad má zřejmě na mysli přípravu suroviny pro toto pečivo drcením zrna. Csl. *is-krętati* přejímá z Vostokova⁷, který cituje Žitije svjatogo Stefana episkopa Permskogo⁸, památku z 15.-16. stol.: „Ašte kotoryj Perminъ protivu kumirovъ posjažetъ, togda izvreždajetъ ego i islomajetъ i iskrjatajetъ.“ Jak je patrné, nešlo o drcení, lámání zrna. Csl. *is-krętati* zde znamená spíš „zdolat, zničit“ než „lámat, tříštit, drtit“. Matzenauer pokládá za příbuzné s *pokręta* ještě sthn. *scrintan* „puknout, prasknout (o pupenech na rostlinách)“. Toto slovo patří k ie. **(s)ker-t-* „řezat, stříhat, krájet, sekat apod.“⁹. Lot. *sa-kramtāt* „rozdřít, roztírat, rozemnout (o zrní)“¹⁰, které Matzenauer také uvádí v souvislosti s *pokręta*, je příbuzné s lot. *sakramtāt* tv., *kramstīt* „hrýzt, třít, rozdřít, hledat vši, vískat apod.“, *krimst* „hrýzt apod.“¹¹ a s lit. *kriūsti* „kousat, hryzat, žvýkat“, ale i „trápit, soužit, mučit, trýznit, dotírat, dorážet“, u něhož Fraenkel l.c. připouští příbuzenství s lit. *krāmas* „prašivina“ a s lit. *krama* „nehoda, nemoc“. Baltská slova jsou etymologicky málo jasná¹². Germánská i baltská slova nemají (s výjimkou lot. *sakramtāt*) význam „drtit zrno“, a to ani v případě lot. a lit. slov s významem „kousat, hrýzt“, kde se jedná kromě konzumace potravin častěji o přenesený význam „trápit, soužit (o nemoci)“. Kromě toho Holthausen, Fraenkel, Smoczyński aj., kteří se výkladem balt. a germ. slov zabývají, neu-

³ Viz např. č. st. „kovový peníz, dukát, tolar“ (Kott 9, 234) nebo stp. *pokrątką, pokrętką* „ledvina (podle oblého tvaru orgánu)“ (SStp, Reczek), které přešlo ze staré polštiny do slk. st. *pokrútką* a slk. dial. *pokrutka* tv. (HSSlk 4, 29). Pojmenování ledvin jsou patrně kryptonima, poněvadž ledvina jako objekt pohanských kouzel je ve slovanských jazycích tabu (Bańkowski 2, 683).

⁴ Podrobně o etymologii *pokręta* v. Etymologický slovník jazyka staroslověnského. Red. E. Havlová, A. Erhart, Praha 1989n; seš. 11, Praha 2002, 675n.

⁵ Šarapatková, Ž., *Poznámky k sémantice několika staroslověnských slov*. Studia etymologica Brunensia 2, Praha 2003, 211-213. Dále SEB.

⁶ Matzenauer, A., *Příspěvky ke slovanskému jazykozpytu*. Listy filologické (dále LF) 13, 1886, s. 174.

⁷ Vostokov, A. Ch., *Slovar' cerkovno-slavjanskogo jazyka 1-2*. S. Peterburg 1858-1861. Zde sv. 1, 159n. Z Vostokova přejímá Miklošič, F., *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae 1862-1865, s. 262 a *Slovar' russkogo jazyka 11-17 vv.*, Moskva 1975n, s.v. *iskrjatati*; zde je toto slovo ve význ. „zdolat, zničit“ z památky Velikie Minei Četii z 16. stol.

⁹ Holthausen, F., *Wörterbuch des Altwestnordischen*. Göttingen 1948, s. 257 a 127, dále Holthausen; Pokorny, J., *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern 1949-1969, s. 942 aj.

¹⁰ Mühlenbach, K. – Endzelin, J., *Lettisch-deutsches Wörterbuch*, 1-4, Riga 1923-1932, sv. 3, s. 654°; viz něm. překlad lot. textu: „...die Mühle zerreibt die Körner klein...“.

¹¹ Karulis, K., *Latviešu etimologijas vārdnīca*. Sv. 1. (A-O), 2. (P-Ž). Riga 1992. S. 417.

¹² Fraenkel, E., *Litauisches etymologisches Wörterbuch 1-2*. Göttingen 1962-1965. S. 299 (dále Fraenkel). — Smoczyński, W., *Krótki słownik etymologiczny języka litewskiego*. Kraków 2005. S. 221 (dále Smoczyński).

vádějí v souvislosti s nimi psl. *krętb*, *krętiti*, *krętati* ani *pokręta*. Proto je s těmito doklady rekonstrukce *pokręta* „drcené zrní“ obtížná. A jaké jsou vlastně důvody pro ni?

Problémem, který autorka tímto výkladem chce řešit, je, zdá se, předložka *otъ* ve spojení *chlěbъ otъ pokręty*. Znění řecké předlohy odpovídá podle jejího názoru český překlad „kousek chleba“, ale, jak uvádí, „předložkové spojení *chlěbъ otъ pokręty* v církevněslovanském překladu jím vysvětleno není“. Proto chce csl. *pokręta* vyložit jinak: „Budeme-li pokračovat naznačeným směrem (tj. přes *iskrętati*, pozn. P.V.), dospějeme k tomu, že z vb. *krętati* lze odvodit subst. *pokręta* s významem „podrcené zrní“. ... „Vysvětlilo by se tak předložkové spojení *chlěbъ otъ pokręty*, v němž *otъ* s gen. by označovalo látku, materiál, z něhož byl chléb zhotoven“ (SEB 2, 211n).

Ve spojení *chlěbъ otъ pokręty* však *otъ* s genitivem označuje celek, z něhož je oddělena část. Jde o předložkový genitiv partitivní. Ten se vyskytuje buď při obecném označení části celku, jako např. *psi jedętb otъ krupicъ* (Mt 15,27 Zogr Mar Sav Ostr), *ašte kъto sъněstъ otъ chlěba sego* (J 6,51 Zogr Mar As Ostr) nebo při označení konkrétní části celku, většínou ve spojení s číslovkou, např. *sъtomъ męrb otъ olęja* (L16,6 Zogr Mar), *desętinę daete otъ męty* (L11,42 Zogr Mar) nebo s jiným označením části celku, např. *priemlet(ъ) s(ve)štennikъ ot(ъ) chlěba čęstъ* (Služ Sof^č, Orlov 279,13). Sem patří i slovní spojení *chlěbъ otъ pokręty*. Rozšíření předložek v deklinaci je úzus jihoslovanský. Největšího rozsahu nabylo v bulharštině a makedonštině, kde jde zároveň o náhradu koncovkové deklinace deklinací předložkovou¹³. V jsl. jazycích se vazba *otъ* + gen. udržela dodnes, srov. např. b. *polovínata ot jábalkata*.¹⁴ Také zde uvedené doklady jsou většinou z památek makedonských (Zogr Mar As) a bulharských (Sav). Vyskytují se však i v rcsl. památkách (zde např. Ostr a SlužSof^č). Genitiv s předložkou *otъ* se ve staré ruštině šířil až do 17. stol. pod vlivem církevní slovanštiny a byl typický pro překlady církevní literatury; srov. např. str. *otrezatъ lomotъ ot chlěba*¹⁵.

Protože při výkladu podobných sporných staroslověnských slov by neměl být opomíjen text původní starozákonní předlohy, je třeba připomenout kontext, ve kterém se spojení *chlěbъ otъ pokręty* nachází. Jde o místo v třetí Knize královské Starého zákona (3Rg 17,11), kde prorok Eliáš na radu Hospodinovu prosil vdovu ze Sarepty o vodu a kousek chleba. Vdova mu odpověděla, že nemá žádný chléb, jen trochu mouky a oleje. Eliáš ji vybídl, aby jen chléb připravila, že podle Hospodinova slibu mouka ani olej nebudou ubývat, dokud nedá déšť na zemi. Materiál, z něhož byl chléb připraven, je tu přímo uveden – je to mouka. Tato skutečnost nutí k zamyšlení. Je pravda, že mouka je v podstatě drcené zrní, ale proč by Eliáš tuto skutečnost zdůrazňoval právě v prosbě o jídlo? Proč by zdůrazňoval, z čeho má být chléb připraven? A proč žena nepoužila v odpovědi také výrazu „drcené zrní“ a nesdělila mu, že nemá chléb z drceného zrní, ba ani drcené zrní samotné? A konečně – proč autorka tohoto výkladu nepoužila místo „drcené zrní“ slova „mouka“? Pokud by se v hebrejské a řecké předloze skutečně jednalo o drcené zrno, mouku, použil by patrně překladatel termínu *męka*, ne *pokręta*. Nepoužil jej, protože to nevyplývalo z textu

¹³ Herodes, S., *Staroslavjanskije predlogi*. Issledovanija po sintaksisu staroslavjanskogo jazyka. Red. J. Kurz. Praha 1963, s. 336-340; Horálek, K., Úvod do studia slovanských jazyků. Praha 1966, s. 158; Večerka, R., *Staroslověnština*. Praha 1984, s. 115.

¹⁴ Kufnerová, Z., *Stručná mluvnice bulharštiny*. Praha 1990, s. 232n. Viz též Weigand, G., *Bulgarische grammatik*, Leipzig 1917.

¹⁵ Kopečný, F., *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena*. 1-2. Praha 1973-1980. Zde sv. 1, 151.

předlohy. Z tohoto úhlu pohledu *pokrŕta* ve významu „drcené zrní“ neodpovídá smyslu textu starozákonní předlohy.¹⁶

Literatura

- Bańkowski 2000 A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*. Warszawa 2000.
- Bláhová 1999 E. Bláhová, Lexikální specifika staroslověnského parimejníku. *Slavia* 68, 244n.
- Herodes 1963 S. Herodes, Старославянские предлоги. *Исследования по синтаксису старославянского языка*. Praha.
- Holthausen 1948 F. Holthausen, *Wörterbuch des Altwestnordischen*. Göttingen.
- Horálek 1966 K. Horálek, *Úvod do studia slovanských jazyků*. Praha.
- Kálal 1923 M. Kálal, *Slovenský slovník z literatury aj nářečí*. Banská Bystrica.
- Karulis 1992 K. Karulis, *Latviešu etimologijas vārdnīcā*. Riga.
- Kott 1878 F. Š. Kott, *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický* 1-10. Praha 1878n.
- Kufnerová 1990 Z. Kufnerová, *Stručná mluvnice bulharštiny*. Praha.
- LF *Listy filologické*. Praha 1874n.
- Matzenauer 1886 A. Matzenauer, Příspěvky ke slovanskému jazykozpytu. *LF* 13, 174.
- M-E K. Mühlenbach, J. Endzelīns, *Lettisch-deutsches Wörterbuch*. 1-4. Riga 1923-1932.
- Mirčev 1955 K. Мирчев, *Историческа граматика на българския език*. София.
- Orlov 1909 M. И. Орлов, *Литургия св. Василия Великого*. СанктПетербург.
- Reczek 1968 J. Reczek, *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*. Wrocław-Warszawa-Kraków.
- SEB *Studia etymologica Brunensia*. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference. Eds. I. Janyšková, H. Karlíková. Brno 1999n.
- SJS *Slovník jazyka staroslověnského*. Lexicon linguae palaeoslovenicae. Red. J. Kurz a Z. Hauptová. Praha 1958n.
- Slavia *Slavia*. Časopis pro slovanskou filologii. Praha 1922n.
- Smoczyński 2005 W. Smoczyński, *Krótki słownik etymologiczny języka litewskiego*. Kraków.
- StčS *Staročeský slovník*. Praha 1968n.
- Šarapatková 2003 Ž. Šarapatková, Poznámky k sémantice několika staroslověnských slov. *SEB* 2, 209-214. Praha.
- Večerka 1984 R. Večerka, *Staroslověnština*. Praha.
- Vostokov 1858 A. X. Востоков, *Словарь церковно-славянского языка*. СанктПетербург.

¹⁶ Příspěvek byl vypracován za podpory grantu GA ČR 405/04/1179.

CO DOPUTOVALO DO ČEŠTINY AŽ Z KARTÁGA^[*]

Eva Havlová

Abstract. Der Artikel beschreibt Wege verschiedener Warenbezeichnungen, ihre Entlehnungen, manchal auch Rückentlehnungen in verschiedenen europäischen Sprachen. Es handelt sich um weitere Schicksale des lat. *mappa*, *saccus* und *tunica*.

Je známo, že po dávných obchodních cestách putovalo nejen zboží, ale i jejich názvy, a to i ze značných dálek. Pochopitelně se slova šířila přes prostředí, jímž procházely i jejich denotáty – ono zboží. Uvedme ze známých příkladů např. č. *čaj*, jež k nám přišlo přes ruštinu, turkické a altajské jazyky až z čínštiny (ze sev.-čín. *chá yè* ‘listí čajovníku’, kdežto jeho jihočínská varianta *té* se přes nizozemštinu dostala do angl. *tea*, franc. *thé*, a z něm. *Tee* i do č. *té*, u nás v trochu zúženém významu ‘bylinkový, léčivý čaj’), v. Snoj 1997: 66 a jiní. Nebo č. *měd*, už praslovanského stáří, které má sice více výkladů, ale nejpřesvědčivější je ten, jenž ji vyvozuje ze jména starověké Médie na základě toho, že nejbohatší naleziště a výroba mědi byly v 7. až 4. st. př. Kr. v Zakavkazí, jež tenkrát patřilo k médské říši (Abajev 1957: 321n); vzhledem k tomu, že ze stper. *māda*- ‘Médie’ nelze vysvětlit -ě- v *měd*, dokazuje Zgusta 1958: 98n, že k Praslovánům přišel název prostřednictvím iónsko-attických obchodníků ze severu Černého moře, z jejichž jména *Μηδία μέδ* vysvětlíme lépe.

My si v tomto příspěvku všimneme několika slov, jež k nám přišla z jiného mocného antického obchodního (i politického) centra, z Kartága. Samozřejmě prošla několika dalšími jazyky, z nichž nejdůležitější pro Evropu byla latina. Poslední „štací“ před češtinou byla ve většině případů němčina.

Mapa

Lat. *mappa* označovalo ‘ubrousek na utření rukou či úst u stolu’, ale také speciálně ‘šátek, kterým magistrát v cirku dával signál ke startu závodu’. Není vyloučeno, že tento speciální význam je původnější. Už Římané si byli vědomi toho, že slovo k nim přišlo z Kartága, zmiňuje se o tom např. M. Fabius Quintilianus ve své *Institutio oratoria* 1, 5, 57 (Georges II 810). Panské, ale i hebr. *mappā^h* ‘ubrousek, prapor’ vzniklo z **manpā^h*, jež patří k sem. kořeni *n-w-p* ‘mávat’. Tak Klein II 936, ale trochu jinak W-H II 36, který předpokládá pro hebrejské slovo trochu delší cestu: jde prý o přejetí hebrejského talmudského výrazu z pozdně ř. *מאפא*, jež samo je přejetí z latiny, tam z punštiny.

Z latiny se slovo šířilo dále. Jednak, jak již bylo uvedeno, do řečtiny, ale především do románských jazyků: s *m-* uvádí Meyer-Lübke č. 5342 piem. *mapa* ‘hadr’ a lutyšské *map* ‘ubrus’, ale daleko častější je v románských jazycích pokračování lid.-lat. *nappa*, kde došlo

^[*] Previously unpublished. Peer-reviewed before publication. [Editor’s note]

k regresivní disimilaci $m > n$ vlivem následující labiály p : franc. *nappe* ‘ubrus’, ale přeneseně i ‘široká plocha’, např. ‘široká vodní hladina’, ‘široká deska’ aj. To přešlo i do angličtiny, kde se sice základní slovo dochovalo jen v přenesených (geolog., geom.) významech, ale jeho deminutivum střangl. *napekin*, dnes *napkin* ‘ubrousek’ ještě v původním konkrétním významu. Rovněž některé staré francouzské deriváty přešly do angličtiny: střanc. *naperie* dalo angl. *napery* ‘stolní prádlo, bílé textilní zboží’ (Hoad 308); z franc. *napperon* ‘ubrousek, dečka’ je angl. *apron* ‘zástěra’, nověji i jiné příkrývky, nyní i ‘kapota auta’ aj.; vyvinulo se ze střangl. *napron* mylnou rekompozicí členu: *a napron* > *an apron*. Vraťme se však k lat. *mappa*, které ve své středověké spisovné podobě došlo k dalšímu speciálnímu významu. Na kusy textilu se totiž kreslily mapy, speciálně námořní mapa kontinentů celého tehdy známého světa, jež se latinsky nazývala *mappa mundi*, v staré francouzštině od 12. st. známá jako *mappemonde* (Picochová 451), v italštině od 13. st. *mappamondo* (GarzDEt 1176). Ve zkrácené podobě *Mappe* se objevuje v 16. st. v Německu, koncem 16. st. máme doloženo i č. *mappa*, nejprve v Bratrské biblí z r. 1579-1593, pak u známého českého cestovatele Kryštofa Haranta z Polžic a Bezdružic (v. Jungmann 2, 302). Není jisté, zda jde v češtině v tomto případě o přejetí z němčiny, či o přímé přejetí z cest, jež mohlo být i z jiného jazykového prostředí. Ale bezpečné, ovšem mnohem pozdější přejetí z něm. *Mappe* přece máme: v němčině se totiž od 18. st. začal pro mapu užívat název *Landkarte*, kdežto samo *Mappe* začalo označovat ‘pevný obal zeměpisných map’, později, v 19. st., ‘obal, desky na jakékoliv listiny’ (EWD II 1071). Od 19. st. je doložena i č. *mapa* v tomto významu (PS II 715, ještě i SSJČ I 1175: *kožená mapa na dopisy; uložit do mapy*).

Žok, sáček, sako

U těchto slov neexistuje jasné antické svědectví, že je posledním pramenem punský výraz z Kartága, jako u *mapa*. Můžeme však takový původ předpokládat. Uvádí se (Massonová 1967: 24-25, s menší jistotou Chantraine 984n), že ř. *σάκκος* je přejaté z foiničtiny, a Foiničané, i když jejich nejstarším obchodním centrem (1200-900 př. Kr.) byl Tyros, byli i zakladatelé Kartága. Foin. kořen **šq* označoval hrubou látku, spec. pytlovinu. Ten význam mělo i řecké přejetí *σάκκος* ‘hrubší látka, zejména z kozí srsti’ a výrobky z ní, např. ‘hrubý šat’, ale především ‘pytel’. V Řecku se takových pytlů užívalo i k cezení vína, odtud deriváty *σακκίας* ‘filtrované víno’ a *σακκεῖν* ‘přecedit’. Řecké slovo bylo přejato do latiny jako *saccus* ‘pytel’, též ‘pytel k cezení’, a také zde nalézáme denom. sloveso *saccāre* ‘profiltrovat’. V latině se vyvinula i deminutiva *sacculus* ‘pytlík, zejména na peníze’ a *sacellum* ‘pytlík na obkládání bolavých údů’, *sacellus* ‘pytlík, zejména na peníze’, od něhož se vytvořila další odvozenina *sacellārius* ‘správce pokladny’, ‘výrobce peněžních váčků’, ale i ‘kapesní zloděj’. Ve významu ‘správce pokladny’ bylo slovo přejato zpět do řečtiny, a z byzantské řečtiny do staré slověnštiny, v. heslo *sakelarii* v ESJS 791. I latinské demin. *sacculus* bylo přejato zpět do řečtiny, odtud se dostalo do csl. *sakuľ* ‘(plátěný) pytlík’ (MLP 818), a z nř. *σак(κ)ουλι* do bulharských dialektů v podobě *сакуль*, *сакуля* ‘plátěná taška, plátěný pytlík’, též do srbocharvátských dialektů v těchže podobách (BER VI 433-434).

Nás však více zajímá další život slova v románských jazycích a jeho přejetí do jazyků germánských. Lat. *saccus* má své pokračování ve všech románských jazycích: ital. *sacco*, špan. port. *saco*, franc. prov. katal. rum. *sac* (Meyer-Lübke č. 7489). Ale příslušná slova v

germánských jazycích se tam nedostala románským prostřednictvím, ale přímým obchodním stykem římsko-germánským: sthn. *sac*, stangl. *sacc*, stisl. *sekk*, vše ‘pytel’ (EWD III 1462, Klein II 1370, Vries 469), dokonce i gót. *sakkus* se nevykládá z řečtiny, ale z latiny (Lehmann 293).

Z němčiny přišlo slovo k nám, a to jednak s očekávaným měkčením *s* (vysl. *z*) > *ž*: *žok* ze střhn. *sack* (Gebauer 1894, 485), jednak pozdější české deminutivum *sáček* ‘papírový pytlík’. Většinou se toto *sáček* vykládá z č. *sak* ‘sít’ na ryby’, méně často ‘sít’ na ptáky’, na Slovensku *saky* i ‘sít, chránící koně před mouchami’ (Kott III 251), a toto *sak*, jež je i v něm. *Sack*, *Trumpsack* ‘sít’ na ryby’, se ztotožňuje s něm. *Sack* ‘pytel’. Není to však jisté, Machek 1968: 536 je etymologizuje jinak: spojuje je s lat. *sagēna* ‘lovná síť na ryby či ptáky’, slova přejatého z ř. *σαγήνη* tv., což je jistě také slovo přejaté, snad také ze semitštiny (Chantraine 984).

V nové době, asi až koncem 19. st., k nám přišlo německým prostřednictvím slovo *sako* ‘kratší pánský kabát’. Něm. *Sakko* vzniklo krátce před tím připodobněním k ital. *sacco* z něm. *Sack* ‘kratší módní pánský kabát, neprobraný v pase’ (proto nazývaný „pytel“), a to asi přišlo do Německa z amer.-angl. *sack*, *sackcoat* (tak EWD III 1466, ale Rejzek 559 předpokládá přejetí něm. *Sakko* z italštiny, zřejmě mylně, protože tam se tento druh oděvu nazývá *giacc(hetta)*).

(Zbývá se zmínit o č. starším *fusekle*, jež dnes přežívá v mor. hovorovém *fuski*. Někdy (např. Holub-Lyer 1967: 176) se také vykládalo z něm. *Sack*, přesněji z jeho složeniny *Fußsäckel*, pro co by svědčilo i dial. *fusakle* (o výčtu českých nářečních tvarů v. Utěšený 1986: 161-163). Ale protože něm. *Fusssack*, *Fussäckel* znamená jen ‘kožešinový pytel na obě nohy’, jaký se dříve používal zejména při cestování, je nadějnější pokládat české slovo za přejaté z něm. *Fusssockel*, demin. od *Fusssocke* ‘ponožka’. To, jakož i základní *Socke* tv., je přejaté z lat. *soccus* ‘sandál, lehká obuv’, a to z řečtiny, a i tam je to slovo přejaté. Podrobněji v. Havlová 1986: 160-161. Výklad ze *Socke* přijímá i Rejzek 181.)

Tunika

Mladší přejetí, asi na počátku 20. st., je český módní termín *tunika*. Označuje dlouhý dámský šat s dvojitou sukní, přesněji je tunika název oné svrchní, kratší sukně (PS VI 315, SSJČ III 908). Je to evropeismus, pocházející nejspíš z francouzské módní terminologie.

Slovo samo je ovšem mnohem starší a rozšířilo se z lat. *tunica*, jež označovalo starořímské roucho z nebarvené vlny, u mužů po kolena, u žen dlouhé, s krátkými rukávy. U nižších vrstev to bylo jediné odění, římstí občané přes tuniku nosili togu, jejich ženy stolu nebo pallium. V Byzanci a ve středověku byla *tunica* odění pod panovnickým pláštěm či spodní odění kněze při mši (oba významy jsou doloženy i v nové češtině, ovšem jako citace historické reálie).

V řečtině se stejný oděv nazýval *χιτών*. Je zajímavé, že obě slova, ačkoliv tvarem tak odlišná, jsou přejatá z téhož semitského zdroje, kde je hojně doloženo (akkad. *kutānum*, *kutīnum* vedle *kitītu(m)*, *kitintu*, *kitittu* ‘plátěný šat’ aj.. Různost řeckého a latinského slovasí vysvětlíme odlišnými cestami přejetí, i když ty nejsou stanoveny zcela bezpečně. Pramenem je foin. *ktn* ‘lněná tunika’, jež se do řečtiny asi dostalo z východních foinických center (v. Massonová 28-29), kdežto lat. *tunica* je z punského Kartága, při čemž se většinou předpokládá etruské prostřednictví (W-H II 717, E-M 707). Semitský název lnu se ne-

šířil jen na západ, ale i na východ a jih: do armén. *ktau* i do arab. *kattān*, což je přejetí z aramejštiny. Ani v semitštině není slovo domácí, semitologové se shodují v tom, že je přejaté ze sumerštiny.¹

ZKRATKY LITERATURY

Abajev 1957	Абаев, В. И.: Опыт этимологии славянского <i>тѣдь</i> , <i>Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов</i> , София 1957, 321-328.
BER	<i>Български етимологичен речник</i> , sv. VI, София 2002.
E-M	Ernout, A. – Meillet, A.: <i>Dictionnaire étymologique de la langue latine</i> , 4. ed., Paris 1959.
ESJS	<i>Etymologický slovník jazyka staroslověnského</i> , seš. 13, Praha 2006.
EWD	<i>Etymologisches Wörterbuch des Deutschen</i> I-III. Red. W. Pfeifer, Berlin 1989.
GarzDet	De Mauro, T. – Mancini, M.: <i>I grandi dizionari Garzanti. Dizionario etimologico della lingua italiana</i> . Milano 2000.
Gebauer 1894	Gebauer, J.: <i>Historická mluvnice jazyka českého</i> I, Praha-Videň 1894.
Georges	Georges, K. E.: <i>Ausführliches lateinisch-deutsches Wörterbuch</i> I-II, 8. vyd., Hannover-Leipzig 1913-1918.
Havlová 1986	Havlová, E.: Fusekle. <i>Naše řeč</i> 69, s. 160-161.
Hoad	Hoad, T. F.: <i>The concise Oxford dictionary of English etymology</i> , Oxford 1986.
Holub-Lyer 1967	Holub, J. – Lyer, S.: <i>Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřením k slovům kulturním a cizím</i> , Praha 1967.
Chantraine	Chantraine, P.: <i>Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots</i> , Paris 1968-1980.
Jungmann	Jungmann, J.: <i>Slovník česko-německý</i> I-V. Praha 1835-1839.
Klein	Klein, E.: <i>A comprehensive etymological dictionary of the English language</i> I-II, Amsterdam-London-New York 1966-1967.
Kott	Kott, F. Š.: <i>Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický</i> I-VII, Praha 1873-1893.
Lehmann	Lehmann, W. P.: <i>A Gothic etymological dictionary</i> , Leiden 1986.
Machek 1968	Machek, V.: <i>Etymologický slovník jazyka českého</i> , 2. vyd., Praha 1968.
Massonová 1967	Masson, É.: <i>Recherches sur les plus anciens emprunts sémitique en grec</i> , Paris 1967.
Meyer-Lübke	Meyer-Lübke, W.: <i>Romanisches etymologisches Wörterbuch</i> , 3. vyd., Heidelberg 1935.
MLP	Miklosich, F.: <i>Lexicon palaeo-slovenico – graeco – latinum</i> , Wien 1865.

¹ Příspěvek vznikl za podpory grantu GA AV ČR IAA900610501.

NDEtH	Dauzat, A. – Dubois, J. – Mitterand, H.: <i>Nouveau dictionnaire étymologique et historique</i> , 3. vyd., Paris 1971.
Picochová	Picoche, J.: <i>Dictionnaire étymologique du français</i> . Paris 1983.
PS	<i>Příruční slovník jazyka českého</i> I-VIII. Praha 1935-1957.
Rejzek	Rejzek, J.: <i>Český etymologický slovník</i> , Leda 2001.
Snoj 1997	Snoj, M.: <i>Slovenski etimološki slovar</i> , Ljubljana 1997.
SSJČ	<i>Slovník spisovného jazyka českého</i> I-IV. Praha 1960-1971.
Utěšený 1986	Utěšený, S.: <i>Fusekle – fusakla</i> v teritoriálním a sociálním rozvrstvení češtiny, <i>Naše řeč</i> 69, 161-163.
Vries	Vries, Jan de: <i>Altnordisches etymologisches Wörterbuch</i> , Leiden 1962.
W-H	Walde, A.: <i>Lateinisches etymologisches Wörterbuch</i> , 3. vyd. připravil J. B. Hofmann, Heidelberg 1938-1956.
Zgusta 1958	Zgusta, L.: Zur Etymologie von slaw. <i>měď</i> , <i>Die Sprache</i> 4, 98-100.

ODBORNÝ TEXT O DĚJINÁCH UMĚNÍ A TERMINOLOGIE^[*]

Zuzana Pařízková

Abstract. The paper characterises the system of terms used in the History of Art. It tries to explain the way in which the terminology of Art History is specific to the subject and how the terms are used in texts concerning the History of Art. It deals with issues connected with the style markedness of terms used in Art Historical texts. Our study – an analysis of a monograph about cubist art – showed that only 18% of terms used in the History of Art are included as stylistically marked terms in the codifying dictionary of correct Czech usage (SSJČ). 82% of the terms taken from the monograph are not included as terms in the codification, although they are widely used in texts written by art historians and are explained in art historical dictionaries in special entries. The boundaries between the uses of general terms, specialised terms, individual terms, the short citations of art historians and ordinary words are not fixed in texts about the History of Art. The author of the cubist text uses many special terms which were created in order to deal with certain problems. Also actualisation plays an important role in art historical texts: it gives us an illuminating view of the complex visual world created by artists.

Odborný styl českých textů oboru „dějiny umění“ a terminologie daného oboru je oblastí dosud neprobádanou. Analýzou vybrané sondy (jednoho rozsáhlejšího textu) se nám podařilo zjistit některé specifické rysy terminologie dějin umění a jejího užívání v konkrétním textu. Tato studie by měla sloužit jako východisko k dalšímu, rozsáhlejšímu výzkumu v dané oblasti.

Dějiny umění jsou humanitní vědou, jejímž předmětem jsou přesně výsledky výtvarné umělecké tvorby, proces umělecké tvorby a jeho historické pozadí zejména v oborech malířství, sochařství a architektura a dále ještě výsledky umělecké práce v kresbě a grafice, v jednotlivých oborech uměleckého řemesla a uměleckého průmyslu a v některých zvláštních oborech, jako např. zahradní architektura, medailérství či knižní vazba. Dějiny umění se zabývají jen časově a prostorově vymezeným úsekem dějin výtvarné tvorby, a to evropským uměním středověkým (tj. uměním karolínským a otónským, uměním románským a gotickým), uměním raného novověku (16. – 18. st.) a novověku (19. – 20. st.) a uměním současným. V oblasti umění 20. století a umění současného se dějiny umění vedle umění evropského zaměřují i na oblast umění severoamerického. Počátky dějin umění se zabývá prehistorie a archeologie, uměním antickým klasická archeologie, starokřesťanským uměním starokřesťanská archeologie a byzantským uměním byzantologie. Dějiny umění jsou součástí uměnovědy, která se zabývá všemi uměleckými druhy, a vědy o umění, která zahrnuje vedle dějin umění i uměleckou kritiku. Příbuznými obory dějin umění jsou teorie umění, filozofie

^[*] Previously unpublished. Peer-reviewed before publication. [Editor's note]

umění, estetika a dále historie, historická antropologie, sociologie umění a vědy zabývající se jinými uměleckými druhy.

Zajímavým problémem souvisejícím s pojmenováním pojmů oboru dějin umění je **otázka stylového příznaku** těchto pojmenování a toho, zda se vlastně jedná o termín v tom smyslu, jak jej čeští jazykovědci definovali. Čeští jazykovědci zabývající se terminologií počínaje Bohuslavem Havránkem se v podstatě shodují na tom, že termín je sémantickou jednotkou, které se užívá v rámci odborné komunikace jednoho oboru a má zde přesně vymezený význam daný definicí (Kocourek, 1963), případně definicí, konvencí či kodifikací (Jedlička, 1948). Na rozdíl od lexikálních jednotek běžné slovní zásoby jazyka nenabývají termíny svého přesného významu až v závislosti na kontextu a svůj odborný význam si podrží i tehdy, když se vyskytnou v komunikaci jiného oboru nebo v běžném jazyce (Havránek, 1943; Šmilauer, 1952; Poštolková, Roudný, Tejnor, 1983).

Vedle takto vymezeného termínu, tedy termínu specifického pro danou oblast, popř. společného s oborem sousedním (Hausenblas, 1962) neboli termínu jednooborového (Filipec, 1994) se v odborných textech objevují pojmenování jevů nadřazených řadě oborů (Hausenblas, 1962) neboli termíny víceoborové a nadoborové (Filipec, 1994), u nichž se objevuje úplná nebo dílčí polysémie v rámci jednotlivých oborů, a slova slabě terminologizovaná (Hausenblas, 1962) neboli polotermíny (Poštolková, Roudný, Tejnor, 1983) či jedno- i víceoborové pojmenovací jednotky terminologizované, které stojí na pomezí terminologie a běžné slovní zásoby, běžně se jich v odborném projevu užívá a mají zde odborné zabarvení, objevuje se však u nich menší jednota a závaznost v užívání a užívá se jich i v jazyce běžném, a to často v jiném významu, a dále **lexikální jednotky běžné slovní zásoby**.

Jelikož se dějiny umění zabývají poměrně širokou oblastí, do níž spadá jednak několik druhů výtvarných umění, architektura, sochařství, malba a užité umění, jednak poznání tohoto oboru souvisí s dějinami umělecké tvorby vůbec, je i terminologie oboru „dějiny umění“ vnitřně diferencovaná. Část oborových termínů je tu společná s termíny oborů architektura a stavitelství (stavební inženýrství), část s termíny praktických oborů všech ostatních druhů výtvarného umění. Některé termíny jsou obecně umělecké, nadoborové, společné všem, popř. několika teoretickým vědám o umění. V SSJČ se různorodost terminologie oboru dějin umění projevuje tak, že jsou tyto termíny označeny příznakem „arch.“, „výt.“ či „uměl.“. Výjimečně se v rámci oborového názvosloví dějin umění vyskytují i termíny společné s obory jinými, např. ekonomickými (např. *objednavatel*). Co se tedy týče popisu a kodifikace slovní zásoby českého jazyka, příznak „termín oboru dějiny umění“ v pravém slova smyslu vlastně neexistuje.

Pokud navazujeme na výše uvedené pojetí české jazykovědy, která chápe termín a slovo slabě terminologizované jakožto lexikální jednotku, která má vždy (v případě termínu) nebo při použití v určitém významu v odborném textu (v případě slova slabě terminologizovaného) odborný příznak a opíráme se přitom o kodifikaci v SSJČ, zjistíme, že nejnapadnějším rysem odborného textu oboru „dějiny umění“ je skutečnost, že se takových termínů a slov slabě terminologizovaných, které náležejí k výše vymezeným oblastem (tedy oblasti umění, výtvarného umění a architektury a stavebnictví), vyskytuje v textu velmi málo.

Součástí této studie bylo vytvoření slovníčku pojmenování pojmů daného oboru, která vyskytnula v analyzovaném textu. Zvoleným textem byla monografie Vojtěcha Lahody *Český kubismus* (1996). Jde o syntetickou monografii erudovaného historika umění zaměřenou na téma z oblasti moderního umění, jež je v dějinách českého výtvarného umění významné, do jisté míry probádané, avšak jde o problematiku stále živou, která nabízí mnohé podněty k dalšímu bádání. Rozsah analyzované monografie je přibližně 70 000 slov. Zachycena byla ta pojmenování, jimž jsou věnována samostatná hesla v základních terminologických a encyklopedických slovnících oboru.

Jediný slovník, který nese pojmenování oboru „dějiny umění“ přímo v názvu, je *Slovník pojmů z dějin umění: názvosloví a tvarosloví architektury, sochařství, malby a užitého umění* autorů Blažíčka a Kropáčka z roku 1991 (dále SPDU). Tento slovník se pohybuje na pomezí terminologického a encyklopedického slovníku, klade si za cíl *vyplnit jednu z mezer v naší uměleckohistorické literatuře lexikální a encyklopedické povahy. Jeho posláním je poskytnout první informaci všem, kdo se zajímají o rozlehlou oblast výtvarné kultury.* Jak autoři charakterizují, heslář obsahuje *hlavní obory a odvětví architektury, sochařství, malby, kresby, grafiky a komplexu užitého umění, zahrnuje základní pojmy odborné i ryze technické, rozlišuje typy uměleckých děl i druhy zobrazení, vysvětluje slohy, podstatné umělecké směry a vývojové proudy, pro ucelenost jsou zařazeny reálie starého i nového umění.* Dále slovník podává *výběr hesel z antické mytologie a námětových typu z křesťanské ikonografie* (což je oblast, které jsou v rámci oboru věnovány speciální slovníky), *přináší výklad nejdůležitějších pojmů teorie a estetiky výtvarného umění.* Slovník neobsahuje *hesla umělců*, jimž jsou v rámci oboru rovněž věnována samostatná slovníková díla, nezřídka zahrnující i *historiky umění*. Některé pojmy, s nimiž se v našem textu setkáváme často (a pracuje se s nimi v daném oboru běžně), se v tomto slovníku vůbec nevyskytují. Proto jsem svou práci doplnila o práci se dvěma slovníky dalšími: Trojan, Mráz: *Malý slovník výtvarného umění* (1990) a Baleka *Výtvarné umění: výkladový slovník (malířství, sochařství, grafika)* (1997). Výtvarné umění, které se vyskytuje v názvu obou slovníků, je ostatně jedním z předmětů oboru „dějiny umění“. Druhý ze jmenovaných slovníků je však zaměřen jen na některé druhy výtvarného umění, mnohé termíny z oblasti ostatních výtvarných druhů se v něm však objevují také.

Bylo zjištěno, že ze 427 pojmenování uvedených ve slovníčku je jen 77 termínů nebo slov slabě terminologizovaných v pravém slova smyslu, což je 18 %.

Zjišťujeme tedy, že jen 18 % pojmenování pojmů oboru „dějiny umění“, která se vyskytla v textu, nese ve shodě s kodifikací stylový příznak; tato pojmenování jsou v SSJČ označena jako odborné výrazy. 82 % zachycených pojmenování stylový příznak nenese, přitom jde často o pojmenování základních pojmů oboru (*kresba, malba*) nebo o pojmenování, s nimiž se pracuje v odborných textech velmi často (*podobizna, katedrála*). Tato pojmenování dlouho a dobře slouží názvosloví oboru „dějiny umění“ a jejich význam je zde většinou ustálený, zachycený v oborových slovnících.

Termíny jako je *malba* či *kresba* patří k jádru slovní zásoby, avšak na rozdíl od použití v odborném textu se jich v běžném jazyce užívá v ne zcela přesně vymezeném významu, navíc se jejich význam přenáší i na pojmenování dalších jevů a dochází tak k polysémii. (U pojmu *katedrála* došlo dokonce k terminologizaci pojmenování pro potřeby sklářského názvosloví.) Tuto skutečnost dokazuje srovnání několika slovníkových hesel SSJČ a *Slovníku pojmů z dějin umění* v příloze. Zkoumání toho, zda v případě těchto odborných pojmenování oboru „dějiny umění“ došlo k terminologizaci či determinologizaci, je bezpředmětné tím spíše, že o termíny v pravém slova smyslu ani nejde. Jde o skutečnosti tak obecné, že bychom se při zkoumání jejich vzniku a významu dostaly hluboko do etymolo-

gie¹. Pouze u některých termínů můžeme hovořit o jasné terminologizaci (např. u pojmu *avantgarda*, který je v SSJČ definován ještě jen v původním významu; viz výklad hesla v SSJČ a v *Malém slovníku výtvarného umění* v příloze 2).

Odborný příznak však nenesou v pojetí výkladových slovníků češtiny ani některé názvy uměleckých směrů, slohů či tendencí (např. *expresionismus*, *fauvismus*, *klasicismus*, *eklektismus*). V jazyce se jich užívá ve stejném významu jako v odborné komunikaci, avšak vymezení jejich významů a jejich užívání je vágnější. To, že tyto základní termíny oboru nenesou stylový příznak „odborný výraz“, je způsobeno skutečností, že umění je oblastí všeobecně atraktivní, veřejně přístupnou, zasahující podstatnou část oblasti veřejného života a komunikace mezi lidmi.

Pokud zjišťujeme specifické rysy terminologie oboru dějin umění, není tudíž možno vycházet jen z kodifikace ve Slovníku spisovného jazyka českého, ale je nutno opřít se o slovníky oborového názvosloví. Přitom musíme počítat s tím, že v textech o dějinách umění plní funkci termínů i taková pojmenování, která považujeme v běžném jazyce za neutrální, což se projevuje i v kodifikaci v SSJČ; v odborném textu se však těchto pojmenování užívá v přesně vymezeném významu, který je zachycen v oborových slovnících. Pro zjednodušení budeme tudíž považovat za termíny veškerá pojmenování, jimž náležejí v uvedených slovnících samostatná hesla.

Kromě termínů obecných, které se objevují ve slovnících oborové terminologie, pracuje autor analyzované práce také s mnoha **termíny úzce odbornými**. Jako úzce odborné termíny lze chápat označení různých fází kubismu světového a českého (*protokubismus*, *analytický kubismus*, *hermetický kubismus*, *syntetický kubismus*, *lyrický kubismus*, *imaginativní kubismus*). S těmito termíny se pracuje v textech zabývajících se daným problémem a vyskytují se i ve výkladu pojmu *kubismus* v *Malém slovníku výtvarného umění* (Praha, 1990); ve *Slovníku pojmů z dějin umění* (Praha, 1991) jsou však pod tímto heslem uvedeny jen dva z těchto termínů, *kubismus analytický* a *kubismus syntetický*. Některá taková další pojmenování různých fází kubismu stojí na pomezí mezi termíny úzce odbornými, individuálními a termíny utvořenými „ad hoc“ pro řešení daného úkolu; tato hranice je plynulá (např. termíny *hermetický kubismus* – *organický kubismus* – *jehlancový kubismus*). Úzce odbornými termíny jsou také pojmenování jevů týkajících se oblasti tvorby jednoho významného umělce, popř. umělcova pojetí vlastní tvorby (např. „*penetrismus*“, *rohové reliéfy*), oblasti tvorby skupiny umělců (*obrazové básně*) a dále pojmenování pojmů, s nimiž pracují někteří historikové umění a která se objevují v jejich pojetí uměleckého vývoje a umělecké tvorby obecně (např. pojmy *haptický* a *optický* dle pojetí Aloise Riegla).

S termíny individuálními, které používají konkrétní umělci či historici a teoretici umění ve svých pracích, se dostáváme k otázce hranice mezi tím, co lze nazvat „individuální termín“ a co je pouhá „citace či parafráze“. Autor námi analyzované publikace se snaží vidět problém ze všech úhlů, uvádí vedle sebe pojetí určitého jevu různých umělců a vědců a s některými citacemi z jejich děl pracuje často dost podobně jako s termíny; objas-

¹ Ostatně terminologický příznak nenesou ani některé ze základních pojmenování pojmů jiných věd (např. *bytí*, *duch* či *hmota* ve filozofii; *rysy osobnosti*, *charakter* v psychologii), a to právě proto, že patří k jádru slovní zásoby. U jazykovědného termínu *gramatika*, které rovněž nenese příznak, je však skutečnost, že zde došlo k determinologizaci, patrná již ze slovníkového hesla v SSJČ.

ňuje je, vysvětluje je, někdy je srovnává s obdobnými citacemi či individuálními termíny jiných osobností.

Kramář již před první světovou válkou kritizoval užívání pojmu „kubizování“ v souvislosti s pojmem „kubus“. Podstatu kubismu vidí ve sféře intelligence citu, tj. jakéhosi ideálního spojení roviny racionální a citové. (s. 14)²

V další kapitole se potom objevuje srovnání Kramářova pojetí s Fillovým:

Tak ve studii Emila Filly o El Grecovi... se píše o „přeformování“: Na této cestě, touto poslední výhní dochází každý objekt nekonečného tvaru, je nutně přeformován a nekryje se nikdy s optickým ani zkušenostním názorem, neboť každá umělecká soustava vzdaluje se pravdy empirické a naturalistické. Poslední výhní rozumí Filla jakousi blíže nespecifikovanou intuitivně-racionální činnost, kterou Kramář poněkud jasněji nazval sepětím intelligence a citu. (s. 14)

Autor textu srovnává dva individuální termíny, ve druhém případě však používá volnou parafrázi Kramářovy citace či termínu: intelligence citu × sepětí intelligence a citu).

Někdy srovnává autor citace či individuální termíny dvou osobností a nakonec do svého vlastního textu zapojí obměnu těchto individuálních termínů:

O symbolickém chápání takového motivu svědčí Kubištova slova o nezjeveném náboženství. Cézannovým figurám rozuměl podobně jako Kurt Badt o více než čtyřicet let později. Ten charakterizoval atmosféru Cézannových figurálních obrazů pojmem netematická religiozita. Spočívá ve víře v jednotu bytí... Zdá se, že Jarem se Kubišta vyrovnal s příkladem Derainovým a je svým způsobem jeho kritikou. Je vykročením směrem k novému obsahu, k atematické religiozitě. (s. 20)

Některé takové individuální termíny zapojuje autor publikace do svého vlastního textu s uvedením jména autora termínu:

Bourdellova potřeba zklidněné stavebnosti sochy (P. Wittlich) a zdůraznění řádu a čistého tvaru v době, kdy nároky na řád a zákonitost proklamovaly stále častěji i v malířství, měly nesporný půvab. (s. 16)

Uváděním takových termínů či výrazů různých autorů, jejich vysvětlováním, srovnáváním a jejich dalším zapojením do vlastního textu se autor snaží o pohled na skutečnost ze všech stran, její co nejvýstižnější charakteristiku, a také o syntézu dosavadních přístupů k věci. Na rozdíl od exaktních věd dosáhne autor textu ve vědách o umění výstižnější charakteristiky daného jevu spíše použitím různých termínů a jejich obměn a uvedením těchto termínů do vzájemných souvislostí než přesným popisem, který používá jen ustálené termíny. Skutečnost, že autor analyzované publikace uvádí citace formulací různých autorů do vzájemných souvislostí a naznačuje, že jde v podstatě o synonyma, dokazuje, že tyto citace označují určitý pojem v umění se vyskytující a že jde tedy o individuální termíny.

² Citace z analyzované publikace Vojtěcha Lahody, *Český kubismus* (1996) uvádíme kurzívou, ty části, které jsou v primárním textu vyznačeny kurzívou, jsou v tomto příspěvku uvedeny antikvou.

Ve shodě se snahou o postižení podstaty určitého jevu navrhuje autor našeho textu pro určitý jev, pro který se vžil termín jiného historika umění jako termín úzce odborný, svůj nový termín, aniž by však dbal o jeho prosazení, neboť si je vědom, že používání dříve navrženého termínu se již do jisté míry ustálilo. Tento přístup dokazuje následující ukázka.

Termín „lyrický a imaginativní kubismus“ použil u nás poprvé František Šmejkal v monografii o Františku Muzikovi z roku 1966 a rozpracoval ho v katalogu Lyrický a imaginativní kubismus 1926 – 1935 v Brně. V souvislosti s nárůstem imaginativních prvků v tvorbě zejména Fillově a Muzikově se Šmejkal zamýšlel nad novým pojetím kubismu v uvedené době. ... Lyrický kubismus charakterizoval Šmejkal jako ... jednu z pozdních modifikací Picassovy kubistické tvorby, jež u nás nabyla samostatnosti samostatné výtvarné metody... Za iniciátory považoval Fillu a Muziku... Původní kubistická věcnost je dle Šmejkalů nahrazena zvýšeným lyrickým působením a metaforickým předpokladem věcí. Viděli jsme, že Kramář již v knize Kubismus z roku 1921 považoval lyrické působení obrazu a předpoklad reality (věci) za jeden ze základů Picassovy a Braquovy kubistické tvorby. Lyrismus, tak zdůrazňovaný ve dvacátých letech, rozpoznal již v předválečném kubismu. Z tohoto hlediska by ani lyrické působení, ani metaforické předpoklad věcí nemuselo být specialitou jen lyrického kubismu, ale kubismu jako celku. Důležitější se zdá být obrát k organickému pojetí tvaru a forem. Aniž bychom chtěli vylučovat pojem ve své podstatě stejně vágní jako sama tendence, kterou označuje, můžeme užívat pro uvedený okruh děl termín „organický kubismus“, který upozorňuje na tvarovou změnu. Organický v názvu zdůrazňuje, že organické formy a hmoty obrazů mají vnitřní život, srovnatelný s biologickým organismem.

Muzikova tvorba se odehrává v rámci popsaného lyrického kubismu ...Převládají laločnaté útvary s něžnou barevnou škálou...,vyvolávající poetické asociace... Do této oblasti patří (jména dalších umělců). Jednotlivé prvky obrazu se nepronikají ani nepřesahují jako v případě syntetického kubismu. Organicky navazují jeden na druhý. Vytvářejí totální lyriku skladebných forem, které mají funkci harmonizační a estetikou podobně jako lyrická báseň...Lyrismus obrazu spočívá...

Lyrický kubismus dovedl nejradiálněji vytěžít poetické kvality z hermetického kubismu.

...

Krůček od lyrického či organického kubismu představuje imaginativní kubismus, opět u nás prvně charakterizovaný Františkem Šmejkalem. (s. 158 – 159)

Autor textu uvádí své výhrady k termínu a důvody, proč jej považuje za nepřesný. Zároveň si je však vědom, že některé pojmy, se kterými se v dějinách umění setkáváme, jsou samy o sobě velmi vágní, a proto je obtížné najít pro ně přesný termín. Jistým východiskem k výstižnější charakteristice specifického pojmu se potom autorovi textu zdá být užívání více individuálních termínů vedle sebe. Ustálený termín autor respektuje, vyskytuje se v názvech kapitol i v dalším textu, jen je vedle něj nabízen termín nový. Také v popisu umělecké tvorby se objevují základová slova obou alternativních termínů. Je zřejmé, že jde autorovi monografie zejména o to, podívat se nově na problematiku, která je v dějinách umění stále živá a jejíž ustálené pojetí se ještě nevykrystalizovalo. Nový termín nabízí autor monografie zejména pro zdůraznění určitého aspektu, na který nebyl dosud kladen důraz a který se zdá být autorovi monografie pro definování pojmu relevantní. Je si vědom

toho, že jde spíše jen o návrh zdůrazňující určitý podstatný rys pojmu, vzhledem k ustálenosti jiného, původně individuálního termínu³.

Z předcházejících výkladů vyplývá, že hranice mezi tím, co je citace, individuální termín a termín úzce odborný, je plynulá. Na pojetí určitého jevu některé osobnosti mohou navazovat pozdější autoři a pracovat s citacemi těchto osob jako s termíny. Některé individuální termíny se mohou ustálit v termín úzce odborný.

Autor publikace pracuje jako s termíny i s některými pojmenováními, leckdy aktualizovanými, která se běžně vyskytují v textech o kubistickém umění. Jde především o využití slov běžné slovní zásoby v odborném textu a jejich částečnou terminologizaci (*destrukce*, *dekonstrukce*, *analýza*, *syntéza*) a o sémantické přenášení slov z běžné slovní zásoby (*kryštal*), oborové terminologie (*faseta*; původně označení pro broušenou plochu drahokamu) či z terminologie jiných oborů pro potřeby odborného řešení jisté problematiky. Tyto termíny mohly původně vzniknout jako **termíny tvořené „ad hoc“ pro řešení daného úkolu** (Hausenblas, 1962), jejich původce se však neuvádí. Některé takové termíny tvořené „ad hoc“ vytváří potom sám autor (např. jako s termínem při řešení některých úkolů textu dějin umění pracuje s původně biologickým termínem *vivisekce*). Takových „termínů“ se často užívá v různých tvarech a ve spojení s jinými slovy v sousloví, leckdy aktualizovaná (např. *rozklad formy a její opětovné složení*, *analytická destrukce formy*, *kubisticky roztržité, rozstříhat a složit zpět do nového celku*). Hranice mezi běžným pojmenováním, aktualizovaným pojmenováním a tím, co nazval Hausenblas termínem utvořeným „ad hoc“ pro řešení daného úkolu, není rovněž zřetelná. Časté tvoření těchto „termínů“ sémantickým přenášením je odrazem potřeby vyjít při popisu a pojmenování jevů specifických a méně známých z pojmenování známých a konkrétních. Občas se objevuje i sémantické přenášení oborových termínů pro aktualizované označení jiných jevů (např. *relief fasády* – s. 60 – přenesení termínu ze sochařství pro označení specifického architektonického utváření kubistické fasády; *kubistické figuríny se zdůrazněnými klouby* – s. 89 – v terminologii dějin umění znamená termín *figurína* „model“ lidské postavy, zde je termín přenesen pro označení figur, které svým vzezřením figurínu připomínají). Těchto termínů se však v přeneseném významu v textech neužívá běžně, jde spíše o ojedinělá pojmenování, na rozdíl třeba od termínu *faseta*, jehož užívání v přeneseném významu se v kubistických textech již do jisté míry ustálilo.

Zajímavé je také **přenášení slovtvorných modelů**, kterými vznikl některý termín, na jiné termíny a příležitostná pojmenování. Tak například specifickou příponou –ismus jsou vedle termínů tvořena v textu i příležitostná pojmenování týkající se tvorby některého z umělců nebo specifických tendencí v kubistické malbě (např. *Čapkův „hranatismus“*, *Fillův „picassismus“*, „*penetrismus*“ – termín, který razil pro pojetí moderního umění B. Kubišta, *mašinismus*, *krystalismus*, *Čapkův elementarismus*). Příležitostné pojmenování *Čapkův „hranatismus“* je tvořeno dokonce od domácího základu, což je pro daný sufix ojedinělý případ. Stejným způsobem, jako byl utvořen francouzský termín, který autor publikace překládá (*tableau-objet*, *doslova obraz-objekt*), jsou tvořena i obdobná pojmenování či „termíny“ další (*obraz-předmět*, *socha-objekt*, *obraz-hudba*, *krystal-dóza*;

³ Skutečnost, že je byt' poměrně nový individuální Šmejkalův termín *lyrický kubismus* v dějinách umění již do jisté míry ustálený, dokazuje i fakt, že je zahrnut do výkladu hesla *kubismus* v *Malém slovníku výtvarného umění* (Praha, 1990). Na druhou stranu však není tento termín tak ustálený jako pojmy *analytický kubismus* a *syntetický kubismus*, protože se ve výkladech v dalších oborových slovnících nevyskytuje.

vání či „termíny“ další (*obraz-předmět; socha-objekt; obraz-hudba; krystal-dóza; figurína-loutka; figura-plán; zátiší-krajina; materie-hmota; ubrus-drapérie; zátiší-vitrína; krystal-dóza; krajina-zátiší; život-proud*). Termín *obraz-hudba* označuje autor analyzované publikace jako termín historika umění M. Lamače, u ostatních pojmenování neuvádí původ, patrně jde často o jeho pojmenování vlastní.

Protože je umění oblastí širokou, vstřebávající do sebe podněty z nejrůznějších oblastí lidské existence, nalezneme v textu i **termíny a slova slabě terminologizovaná jiných oborů**. Těchto pojmenování užívá autor někdy v **jejich významu terminologickém**, jindy v **přeneseném významu** (např. *jako by věci byly zevnitř prozářeny neviditelným světlem, záhadnou a dosud nevyslovenou radiací* – s. 32). Nejčastěji jde o termíny z geometrie (*krychle, koule, válec* apod.), což souvisí jednak s daným tématem, jednak s uměním vůbec (např. *Malý slovník výtvarného umění* uvádí jako heslo pojem *tvar*, jehož hyponymy jsou i názvy některých geometrických útvarů).

Často se vyskytují v rozebíraném textu pojmenování pojmů z jiných uměleckých oborů. Autor publikace věnuje některým oborům, jako je např. divadlo a literatura, samostatné kapitoly či pasáže, kde srovnává umění těchto oborů s uměním výtvarným. Vyskytují se zejména termíny literárněvědné, dále termíny divadelní, filmové a hudební (*inscenace, režisér, sekvence, střih, skladba, akord*). Rovněž některá z pojmenování těchto oborů nemají v kodifikačních slovnících zachycen stylový příznak příslušného oboru (např. termíny *poezie, próza, autor* apod.). Termíny a slova slabě terminologizovaná s odborným příznakem pramení zejména z oblasti hudby (*polyfonní, akord, harmonie, fuga, partitura, tonální, vícehlas* apod.). Pojmů některých těchto oborů však autor užívá i k popisu děl výtvarných (např. *u Špály zejména modrá a zelená, nezřídka právě v kontrapunktu s rumělkou či bělobou* – s. 40). Zajímavá je i skutečnost, že některá pojmenování pojmů oboru „dějiny umění“ jsou jako příznaková kodifikována jen pro jiné umělecké obory (např. *motiv* pro hudbu, *námět* pro literaturu).

Dále se v analyzovaném textu objevují termíny a slova slabě terminologizovaná z filozofie (*agnostik, existenciální, metafyzický, transcendentální, jsoucno* atd.), psychologie (*počitek, pud, vjem*), jazykovědy (*fonémický systém, neologismus, znak, synekdocha, metafora, artikulovat*), ale i přírodních věd (*krystal, drůza, vivisekce, radiace*).

Jako s termíny se v diskursu oboru „dějiny umění“ pracuje navíc i s některými vlastními jmény významných tvůrců či historiků umění natolik významných, že se naprosto jasně vztahují k určitému druhu umělecké tvorby apod. Historik umění chápe tato jména jako pojmy, proto nemusí být v textech vysvětlena (např. jména umělců *El Greco, Cézanne, Picasso* a od nich odvozená pojmenování typu *grecovský, picassismus* apod.). Těmto jménům patří samostatná hesla v mnohých encyklopedických slovnících (z českých jde například o *Novou encyklopedii českého výtvarného umění*, 1995).

Zajímavým jevem daného textu je také přenášení oborových termínů pro metatextové komentáře a hodnotící soudy uvnitř textu:

Zkušenosti z řady výstav a projektů mne vedly k myšlence shrnout dostupné informace o kubismu v českém umění v letech 1909 - 1932 v publikaci, jež by zohlednila zkušenosti z výstav a zohlednila řadu otevřených otázek a zároveň je podala čtenáři v relativně ucelené formě, aby si mohl sám udělat představu o všech odstínech a fasetách problému, řečeno ku-

bistickým termínem – s.6. *Současně Meier-Graef expresionisticky barvitě vyzdvihl záhadnost Cézannových figur: Jeho akty vyhlížejí jako rozervané cucky masa* – s.20. *Zvláště pražská varianta* (Fillovy studie k obrazu Salome) *je skutečnou inkunábulí českého kubismu...* – s. 22. *Vyšel mu iniciační obraz českého kubismu, jakési jeho Avignonské slečny*⁴ - s. 24.

Zde jde však spíše o aktualizaci textu prostředky esejistického stylu⁵, ne o aktualizovaná pojmenování posilující pojmovost textu.

Z předcházejícího výkladu je tedy zřejmé, že se v textu oboru dějiny umění vyskytuje málo termínů, které mají dle kodifikace v SSSJ odborný příznak. Běžně se však pracuje s řadou ustálených pojmenování, jejichž význam se v textu nevysvětluje a které jsou obsaženy v oborových terminologických slovnících. Jejich význam je v rámci daného oboru přesně vymezený a tato pojmenování nesou veškeré vlastnosti termínů či slov slabě terminologizovaných, proto je lze považovat za termíny.

Kromě těchto ustálených termínů oboru „dějiny umění“ se v textu pracuje i s mnohými termíny úzce odbornými, individuálními a termíny vytvořenými „ad hoc“ pro řešení určitých problémů. Hranice mezi takovými termíny a netermíny je plynulá. Práce s termíny je celkově vágnější než v exaktních vědách. Jelikož jsou dějiny umění oblastí těžko postižitelnou, vystihující vizuální zkušenosti a do jisté míry subjektivní, neznámá užívání většího množství individuálních termínů znejasnění, ale slouží naopak k postižení problému z jiných úhlů a umožňují hlubší poznání dané problematiky. Také aktualizace má v odborném textu o dějinách umění významné místo: posiluje pojmovost textu a názornost vyjádření.

Literatura

- ADLEROVÁ, Alena – HOROVÁ, Anděla: *Nová encyklopedie českého výtvarného umění*. 1. vydání. Praha: Academia, 1995.
- BEČKA, Josef Václav: *Česká stylistika*. 1. vydání. Praha: Academia, 1992.
- BALEKA, Jan: *Výtvarné umění: výkladový slovník*. Praha: Academia, 1997.
- BLAŽIČEK, Oldřich J. – KROPÁČEK, Jiří: *Slovník pojmů z dějin umění: názvosloví a tvarosloví architektury, sochařství, malby a užitého řemesla*. Praha: Odeon, 1991.
- ČECHOVÁ, Marie a kol.: *Současná česká stylistika*. Praha: Institut sociálních vztahů, 2003.
- ČECHOVÁ, Marie: Posuny v pojetí odborných komunikátů. In: Žemlička, M. (ed.). *Termina 2003*. Liberec, 2004, s. 78-85. Dostupné z: <<http://www.fp.vslib.cz/kcl/termina.pdf>>.
- ČERMÁK, František: Termín a frazém: případ překrývání a periferie dvou nominativních oblastí. In: Žemlička, Milan (ed.). *Termina 2000*. Praha: Galén, 2001, s. 31-36.
- FILIPEC, Josef: Funkce odborného a běžného lexika v odborných textech a v jazykovém systému. *Termina 94*. Liberec, 1995, s. 37-43.
- HAUSENBLAS, Karel: Ke specifickým rysům odborné terminologie. In: *Problémy marxistické jazykovědy*. Praha: Československá akademie věd, 1962, s. 248-262.

⁴ Zde jde o přenesení názvu uměleckého díla tak významného, že jde v podstatě o proprium, jež se stalo termínem.

⁵ Je zřejmé, že se texty oboru dějiny umění vyznačují mnohými vlastnostmi esejistického stylu; tato problematika bude předmětem dalšího výzkumu.

- HAUSENBLAS, Karel: Termíny a odborný text. *Československý terminologický časopis* 2, 1963, 7 -15.
- HAVRÁNEK, Bohuslav: Terminologie. In: *Studie o spisovném jazyce*. Praha, 1963, s. 81-84.
- HOLUBOVÁ, Václava: K pojetí determinologizace. In: Žemlička, M. (ed.). *Termina 2000: sborník příspěvků z II. konference 1996 a z III. konference 2000*. Praha: Galén, 2001, 157 – 160.
- JEDLIČKA, Alois: *Josef Jungmann a obrozená terminologie literárně vědná a linguistická*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1948, s. 30-33 (kapitola *Termín, terminologie*).
- JEDLIČKA, Alois aj.: *Základy české stylistiky*. Praha: SPN, 1970.
- KOCOUREK, Rostislav: Termín a jeho definice. *Československý terminologický časopis*, č. 4, 1965, str. 21
- KOCOUREK, Rostislav: Terminologie a odborná lingvistika na přelomu století: směry, vývoj a posun cílů. In: Žemlička, M. (ed.). *Termina 2000: sborník příspěvků z II. konference 1996 a z III. konference 2000*. Praha: Galén, 1996, s. 12-30.
- KŘÍSTEK, Michal: Pojetí stylové příznakovosti v české stylistice. *Linguistica* ONLINE, <<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/kristek/kri-003.pdf>>, 2005.
- KŘÍSTEK, Michal: Způsoby vymezení stylové příznakovosti v lexiku (na materiálu současné češtiny). *Linguistica* ONLINE, <<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/kristek/kri-007.pdf>>, 2005.
- LAHODA, Vojtěch: *Český kubismus*. Praha: Brána, 1996.
- MACHOVÁ, Svatava: Terminografie – speciální případ lexikografie. In: Žemlička, Milan (ed.). *Termina 94*. Liberec: TU a ÚJČ AV ČR, 1995, s. 133-137.
- POŠTOLKOVÁ, Běla: O vlivu terminologie na spisovný jazyk. *Slovo a slovesnost* 38, 1977, s. 112-120.
- POŠTOLKOVÁ, Běla: *Odborná a běžná slovní zásoba současné češtiny*. Praha: Academia, 1984.
- POŠTOLKOVÁ, Běla – ROUDNÝ, Miroslav - TEJNOR, Antonín: *O české terminologii*. Praha: Academia, 1983.
- SOCHOR, Karel: *Příručka o českém odborném názvosloví*. Praha: NČSAV, 1955.
- ŠMILAUER, Vladimír: *Zásoba a význam slov*. Praha: SPN, 1953.
- TĚŠITELOVÁ, Marie aj.: *Kvantitativní charakteristiky současné češtiny*. Praha: Academia, 1985.
- TROJAN, Raoul – MRÁZ, Bohumír: *Malý slovník výtvarného umění*. Praha: SPN, 1990.

PŘÍLOHA: Ukázky některých slovníkových hesel

Vysvětlivky

ukázka ze SPDU
(*Slovník pojmů
z dějin umění:
návosloví a tva-
rosloví architekту-
ry, sochařství,
malby a užitého
umění*)

ukázka z MSVU
(*Malý slovník
výtvarného umění*)

ukázka ze SSJČ
(*Slovník spisov-
ného jazyka
českého*)

Avantgarda

avantgarda, souhrnné označení pro evropská hnutí, prosazující v 1. třetině 20. stol. nové pojetí uměleckého díla a jeho společenských a výtvarných funkcí. Přes různost teoretického zaměření je spojovalo experimentální hledání tvarových, výrazových a technických možností ve všech oborech výtvarného umění a vesměs i pokrokový společenský názor. Zvláštní úlohu sehrála sovětská a německá a. Vývoj a. zahrnuje zejména kubismus, futurismus, dadaismus, orfismus, suprematismus, konstruktivismus, funkcionalismus ad. směry.

Avantgarda (fr.), ž. — 1. původně vojenský předvoj; 2. přeneseně skupina bojující za něco nového, pokrokového; 3. umělecká avantgarda — souhrnné označení pokrokových umělců 20. století, kteří spojovali *modernost* se společenským pokrokem.

avantgarda, -y ž. (z fr.) *vedoucí skupina; předvoj; průkopníci* (v boji za nové myšlenky ap.): ruská dělnická třída se stala a-ou světového proletariátu; a. světového pokroku; básnická a.; -gardní příd. průkopnický: a. úloha členů strany při budování komunismu; a. směr umělecký; a. tvorba, film; --> přísl. -gardně, --> podst. -gardnost, -i ž.: a. dělnické třídy; a. názorů, umění

Při výkladu tohoto pojmu v SSJČ se projevuje tendenčnost ve výkladu způsobená dobou vzniku tohoto slovníku.

Malba

malba, jednotlivé malířské dílo, volné i vázané s architekturou, ale také malířství jako druh výtvarného projevu, malířská tvorba, různě rozlišovaná podle svého základního pojetí (abstraktní a zobrazující, intimní a monumentální), podle námětu (figurální, portrétní, žánrová, krajinomalba, zátiší, ale také mytologická, církevní a světská), podle funkce (volná a užitá), podle materiálu a techniky (nástěnná, k níž se někdy počítá i mozaika a sklomalba, m. závěsných obrazů, deskových i na plátně, miniatura, freska, m. al secco, olejomalba, tempera, kvaš, pastel, akvarel) atp.

Malba — 1. malířské dílo, malovaný obraz; 2. druh výtvarného umění, který členíme podle pojetí (*figurativní, nefigurativní*, intimní nebo *kabinetní* a *monumentální*), podle námětu (*figurální*, náboženská, *historická*, mytologická, *portrétní*, *žánrová*, *krajinomalba*, *zátiší* ad.), funkce (volná a užitá), materiálu a techniky (*freska*, *mozaika*, *enkaustika*, *olejomalba*, *tempera* apod.).

malba, -y ž. (2. mn. -leb) **1. malování**: románská knižní m.; m. nápisů; technika malby na skle; přen. popis, líčení: m. prostředí; m. lidských vášní **2. malovaný obraz**: ozdobit si stěny veselými m-mi **3. nátěr**: olejová, laková m.; m. v kuchyni; --> zdrob. k 2 malbička, -y ž.

Kresba

kresba, lineární výtvarný projev na ploše papíru nebo jiného materiálu (i na hladké omítce), provedený tužkou, uhlím, perem, štětcem, ale také rydlem (na kovové desce). K. na papíru lze doplnit kolorováním, perokresbou rozmýváním (lavírováním). K. je od samých počátků výtvarného projevu samostatným, autonomním uměleckým druhem, ale později také přípravnou technikou náčrtů, studií, návrhů pro jiné druhy výtvarného umění, uměleckých řemesel i architektury. V malbě se používá k. také k podkladovému rozvrhu díla.

Kresba — zobrazení skutečnosti pomocí čar nebo bodů; základní kresbou je liniová kresba (např. tužkou, perem, křídou, *rudkou* nebo uhlím) vyznačující obrysy předmětu, v níž se stínu (objemu) dosahuje šrafováním; malířštější kresby se provádějí rozetíráním uhlí (křídý, rudky) a *lavírováním* kresby tuší, *sépií* nebo *bistrem*. Z hlediska pracovního postupu rozeznáváme *skicu* čili náčrt (první zachycení obrazu), *studie* (detailní kresby částí kompozice) a *kartón* (kresba v definitivním formátu obrazu); rozeznáváme kresbu věcnou, technickou, vědeckou a výtvarnou; od *renesance* vznikají kresby jako svébytná umělecká díla, rovnocenná malbě.

kresba, -y ž. (2. mn. -seb [-seb, řidč. -zeb]) **1. nakreslený obraz**; výkres, črta: k. tužkou, perem, uhlím; Alšovy loutkářské kresby; dětské kresby **2. jev připomínající kresbu**: k. očních duhovek; modrá k. žil; štěně s kresbou na hlavě **3. nekreslený výtvar umělecký vynikající výstižností**: k. Jiráskových historických postav; hudební k. postavy Kecalovy v Prodané nevěstě; Kresby z Ještědí sbírka povídek Karolíny Světlé ***4. kreslení**: je zaměstnán kresbou (Jir.); --> zdrob. k 1-3 kresbička -v ž.

katedrála (z řeč.), 1. dóm, biskupský kostel s kapitulou. 2. chrám s katedrálním uzávěrem (věnec kaplí), příčnou lodí, triforiem.

Katedrála (lat.), ž. — biskupský chrám, v němž je katedra, tj. stolice pro biskupa; v gotice *bazilika* s *chórovým* ochozem a věncem *kaplí*, s vnějším *opěrným systémem* a s *příčnou lodí*.

katedrála, -y ž. (z lat. driv. řec.) *kostel při sídle biskupa; velechrám, dóm*: gotické k-y; svatovátská, remešská k.; --> zdrob. katedrálka, -y ž. (Baar); --- katedrální (*katedrálový) příd.: k. škola; k-ové ticho (Vach.) jako v katedrále; sklář. k. sklo *lité sklo plastického povrchu, a tím neprůhledné*

Podobizna

podobizna, portrét, zachycení fyziologických a psychických rysů člověka, jeho individuality, opak typizace. Nejstarší projevy portrétního úsilí jsou známy z raně historických kultur (z egyptské Staré říše), skutečné p. se vyskytují však až v naturalistických směrech starověku (v egypt. Střední říši a v Římě). Středověk poznává p. ve 14. stol. hlavně v sochařství (např. v Praze). V 15. stol. nastupuje realistická p. v nizozemské a italské malbě, později i ve Španělsku (16. stol.). Ve Francii kol 1700 se vyvinul honosný typ panovnické reprezentační p. V 19. stol. se vývoj vrátil k realistickému prohloubení a bezprostřednosti zobrazení, ve 20. stol. vystoupil také expresivní portrét niterných rysů. V malbě se rozeznává p. v celé postavě, v polopostavě do pasu nebo ke kolenům, poprsí nebo hlava zepředu (en face), z profilu nebo v tříčtvrtečním natočení. Podobně v plastice: celá postava, polopostava, poprsí (bysta), hlava. Skupinová p. (rodina, společnost) se vyskytuje v malbě i v reliéfu. V různých výjevech se uplatňuje utajená p., kryptopotrét (z řeč. a lat.).

Podobizna — 1. obraz (malba, kresba, grafika) či sochařské dílo (hlava, busta) zpodobňující konkrétní osobu s jejími charakteristickými rysy; 2. fotografický obraz konkrétní osoby,

podobizna, -y ž. (2. mn. -zen) portrét 1. *obraz někoho zpodobující*: malovat zdařilé p-y; p-y příbuzných; stříbrný peníz s p-ou Josefa císaře (Něm.) vyobrazením; přen. roztomilé dítě, celá p. matky (Šmil.) vzhled, vzezření, podoba 2 2. kniž. *charakteristika, popis něj. osobnosti, zvl. literární*: básnické p-y; studie a p-y Jaroslava Vrchlického; --> expr. zdrob. *podobiznička, -y ž. (Herm.)

Klasicismus

klasicismus (z lat.), v dějinách výtvarného umění název stylových tendencí, navazujících na helénistické umění antiky (kol. poč. n. l.) a renesance. V Itálii se uplatnil hlavně v architektuře pozdní renesance a vyhranil se v díle Andrey Palladia, v podobě široce napodobeném na severu a na západě Evropy, kde ovlivnil ještě tvorbu 17. a 18. stol. V poslední čtvrti 18. stol. ovládl pak k. celou Evropu (k. Ludvíka XVI. a empír), zvláště dlouho byl oblíben v Rusku. Již po roce 1750 byl J. J. Winkelman hlavním teoretickým mluvčím klasicistního hnutí, které se jmenovitě v letech 1780–1830 rozvinulo jako novoklasicismus (neoklasicismus) především v evropské architektuře a sochařství. Tendence k. se uplatňuje i v zobrazujících uměních až do 20. stol.

Klasicismus (lat.), m. — 1. *umělecký sloh* druhé poloviny 18. století a první čtvrtiny 19. století, který proti subjektivismu *baroku* a *rokoka* uvedl znovu do umělecké tvorby nadosobní objektivní řád, založený na rozumové úvaze. Ideálem klasicismu bylo obnovit ušlechtilou prostotu a velkolepou krásu antického umění. Ve Francii dostal *klasicismus* podobu slohu Ludvíka XVI. a *empíru* (sloh Napoleona císařství). Klasicismus se vyvíjel již v 17. století jako opoziční proud proti radikálnímu *baroku* v Římě, a zejména ve Francii, klasické zemi klasicismu; 2. umělecká tendence, nacházející podněty v klasickém umění, tj. v umění antického Řecka a Říma (klasicismus vrcholné a pozdní *renesance*).

klasicismus [-iz-] (dř. též -ism), -mu m. (z lat. zákl.) *umělecký směr, kt. odvozuje svůj tvarový řád z antického umění a uplatňuje se v různých historických obdobích (zvl. na rozhraní 18. a 19. stol.)*

Purismus

purismus (z lat.), snaha o stylovou čistotu v tvorbě, zejména architektonické. V historizující architektuře a v obnově historických staveb v 19. stol. se p. projevovat lpěním na tzv. čistém slohu a tvrdě odstraňoval pozdější úpravy. V architektuře 20. stol. se tímž názvem označuje úsilí o výraz nepřizdobené konstrukční zákonitosti (Le Corbusier), ve výtvarném umění úsilí o nový řád, který by čelil improvizaci v tvorbě.

Purismus (lat.), m. — snaha o očistu, o tvorbu oproštěnou od cizích vlivů; 1. umělecký *směr* založený roku 1918 francouzským malířem Amedéem Ozenfantom [ozánfánem] a architektem Le Corbusierem, kteří vydali manifest „Après le cubisme“ (Po kubismu); podle něj měla být umělecká *tvorba* podřízena konstrukčním zákonům a ideálním matematickým poměrům; symbolem nového směru se stal stroj, jehož dokonalost je v odstranění všeho, co nevyplývá z dané *funkce*. Purismus se uplatnil zvláště v *užitém* umění a *architektuře*, kde se projevil vedle příklonu k technické stránce také odmítáním veškerých zdobných architektonických i výtvarných prvků; 2. v památkářství zásada obnovovat historické objekty v čistotě jejich původního slohu.

purismus [-iz-] (dř. též -ism), -mu m. (z lat. zákl.) 1. jaz. *snaha o udržení čistoty jazyka, projevující se zvl. odmítáním prostředků přejímaných z cizích jazyků nebo jejich vlivu; brusičství*: jazykový p.; p. v tvoření slov; p. (doby Jungmannovy) obrací se proti vazbám napodobeným podle němčiny (Havr.); nevědecký p. 2. výt. *směr ve výtvarném umění (zejm. v architektuře), kt. žádá jednoduchost a zavrhuje veškeré dekorace; v památkářství směr usilující o oproštění památek od pozdějších prvků neodpovídajících původnímu slohu* *3. jazykový *prostředek*, kt. má nahradit *prostředek přejatý n. zasažený cizím vlivem*: (Dobrovský) je proti nemístným p-ům, archaismům (Ath.)

jetí klíčí ve 20. a 30. letech 20. stol.; dnes se dobový a místní sloh vesměs považuje za více či méně jednotnou, leč dynamickou soustavu formálních a výrazových prvků působících kvalitativně, v nichž se projevuje osobnost a světový názor jednotlivce i skupin umělců; je znamením jednoty protikladů a složitým výsledkem činitelů sociálních, duchovních a ryze uměleckých, včetně jevů jako souvislost a nesouvislost, tradice a inovace. Takové pojetí má řadu kladů: s. je chápán jako historicky podmíněný soubor forem výrazu a komunikativní prostředek umění, vyjadřující, sdělující a uchováající hodnoty; v rámci jednoty se projevují různé slohové proudy a vyvíjí se jedinečné dílo tvůrčích jedinců. V tomto smyslu lze studovat umělecké směry a hnutí, střídání slohů, slohové cykly v dějinách evropského umění ap. Termín slohový stylový zpravidla znací vyumělovanost a věrnost stylu.

16

styl (dř. ps. též stil) (zast. ob. a slang. štyl Lier, štýl Herrm.), -u m. (6. j. -u) (z lat.) **sloh** **1.** celkový ráz, způsob, utvářenost: *to patří k jeho životnímu stylu osobitým způsobům, mravům*; pracovní s.; přizpůsobit se stylu někoho jednání, chování; to je zcela v jeho stylu; politikové vyššího stylu (Sova) způsobu jednání, rozhledu **2.** (v umění, zvl. archit. a hud.) *výběr a způsob užívání uměleckých prostředků a postupů typický, charakteristický pro urč. dobu, společnost, pro urč. uměl. směr, pro urč. tvůrce n. díla a organizace utváření konkrétního díla*; způsob výběru, užívání něj. prostředků, prvků při provádění díla n. výkonu (i neuměleckého): budova v moderním stylu; pokoj ve starém stylu; malířský s.; hrál starším stylem houslovým (Čap.-Ch.); archit., výtv. s. románský, gotický, renesanční, barokní; florentský, benátský s.; hud. klasický, romantický s.; komorní s.; - sport. běžecký, plavecký s.; skokanský s.; motýlkový s. plavců; nůžkový s. při skoku vysokém; šachista pozičního stylu; zápas ve volném stylu **3.** *výběr a způsob využití jazykových prostředků a postupů typický, charakteristický pro urč. funkci, situaci a formu (ústní n. písemnou) n. pro urč. jedince; způsob organizace urč. jazykového projevu, urč. díla ap.: psát prostým stylem; těžkopádný úřední s.; - s. projevu, přednášky, vyhlášky, dopisu, telegramu; s. básnické skladby; románový s.; - působivost, průhlednost, složitost stylu; jaz. jazykový s.; funkční s.; styly spisovného jazyka; hovorový, pracovní, odborný, vědecký, publicistický, umělecký s.; s. projevů mluvených, psaných; knižní s.; individuální, subjektivní, objektivní s.; jaz., liter. literární s. (směru, žánru, díla aj.); Čapkův s.; s. Babičky; --- stylový příd. k 2, 3; slohový: s. prostředek; s. typ; dobově s-é popisy; s-é rozdíly u tanců; umělecky s-á práce; s. nábytek odpovídající stylu urč. doby; s-é oblečení; s. tanec; - s-á vybroušenost; s. přednes, pořad; s-é podání skladby v duchu díla, myšlenky, celku, jednoty (op. nestylové); s-á jízda (na lyžích, bruslích); jaz. s-á vrstva (funkční); s-á charakteristika (jazykovými prostředky); s-é zabarvení; --> přísl. stylově: zř. chovat se s. (Šal.); - s. odvažná stavba; s. řešený pokoj; - dílo s. čisté; jaz. s. neutrální, příznakový (jazykový prostředek); --> podst. stylovost, -i ž. kniž.: s. života; - s. stavby; - princip básnické s-i (Šal.)*

Sloh — 1. souhrn charakteristických znaků, jimiž se vyznačují kulturní projevy určité epochy (životní sloh *gotiky, renesance, baroku* apod.); 2. v užším smyslu souhrn charakteristických znaků umění určitého historického období (románský sloh, gotický sloh apod.), určitých oblastí (severská renesance) nebo národů (*český barok*); 3. v nejužším smyslu osobité znaky tvorby umělce, jeho školy, dílny nebo okruhu (sloh Mistra třeboňského oltáře).

sloh, -u m. (6. mn. -zích) *styl* **1.** *celkový ráz, způsob, utvářenost*: životní s.; idealista starého slohu (Z. Nej.) ražení; oblek přehnaného slohu (Hoffm.); podnik velkého slohu (Olb.) velký; dalekosáhlý, významný; badatel velkého slohu formátu; vynikající; to patří k jeho slohu osobitým způsobům, mravům; geol. struktura: s. zrnitý, porfyrický, celistvý; hut. struktura: s. oceli; hrubozrnný s. **2.** (v umění, zvl. archit. a hud.) *způsob výběru, užívání a utváření uměleckých prostředků a postupů typický, charakteristický pro urč. dobu, společnost, pro urč. uměl. směr, pro urč. tvůrce n. dílo; umělecký směr, řád*: středověké umělecké, stavitelské slohy; palác vystavěný v čistém (renesančním ap.) slohu; antikizující s.; modernistický s.; dekorativní s.; přístavby rozličného slohu; kasárenský s. (budovy); Smetanův s.; řidč. vybudovat náš národní, filmový s. (R. právo); archit. s. románský, gotický, renesanční, barokní aj.; hud. klasický, romantický s.; komorní s. **3.** *způsob výběru a využití jazykových prostředků a postupů typický, charakteristický pro urč. funkci n. pro urč. jazykový projev (ústní n. písemný), pro urč. jedince*: prostý s. lidového projevu; s. umělecké literatury; úřední s.; pravidla slohu; - s. dopisu; vyprávěčský s.; - jasnost, srozumitelnost, působivost slohu; má vzletný, těžký, toporný, lapidární, osobitý s. vzletně,... stylizuje; jaz. s. projevů mluvených, psaných; individuální (osobní Muk.); objektivní, nadindividuální s.; Nerudův, Olbrachtův s.; škol. slohová výuka; slang. slohový úkol: hodina slohu; - psát s.